

TILNING LINGVOMADANIY TALQINI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

Djumayeva Moxira Turaqulovna

Annotatsiya. *Maqolada lingvomadaniyat konsepsiyasiga katta e'tibor qaratilgan va bir qator fanlarning uzviy bog'liqligi o'rganilgan. Lingvomadaniyat turli etnik guruhlar vakillarining ruhiy, madaniy va ruhiy xususiyatlarini tahlil qiladi, bu ularning madaniy qadriyatlari xususiyatlarini, shaxsning moddiy va ichki dunyosi tushunchalarining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. "Konsepsiya" va "konseptosfera" tushunchalariga alohida e'tibor beriladi; Konsepsiya orqali shaxs o'z ona tilining obrazini shakllantiradi, uning tezaurusi yaratiladi, tushuncha sohasi orqali esa shaxs o'zini lingvistik shaxs sifatida anglaydi.*

Tayanch so'zlar: *lingvomadaniyat, ma'no, lingvistik ong, konsept, konsepsiya sohasi.*

Til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlar muammosi bir necha yuz yillar oldin mahalliy va xorijiy tilshunoslarning asarlarida paydo bo'lgan va bugungi kunda ham dolzarbdir. Semasiologik va onomasiologik nazariyalarning rivojlanishi bilan til uning ortidagi psixik tuzilmalarni o'rganish mumkin bo'lgan vosita sifatida tushunila boshlandi. G.O.Vinokur ma'lum bir madaniyat tilini o'rgangan har bir tilshunos o'zi tanlagan til mahsulotiga mansub bo'lgan madaniyatning tadqiqotchisiga aylanadi, deb ta'kidlaydi [5; 211]. N.I.Tolstoyning so'zlariga ko'ra, lingvomadaniyat 19-asr boshlarida paydo bo'lgan. Ushbu yo'nalish mashhur mifologik maktab asoschilari aka-uka Grimmlar tomonidan muvaffaqiyatli ishlab chiqilgan, Rossiyada 19-asrning 60-70-yillarida A.N.Afanasyeva, F.I.Buslaeva, A.A.Potebnya ishlarida davom ettirilgan.

Til xalq madaniyati, psixologiyasi va falsafasining manbai, xalq tarixi va ruhining beshigidir. Mashhur Sapir-Uorf gipotezasi o'tgan asrning 30-40-yillarida til va madaniyatning ajralmasligi va birligini tushunishga asoslangan edi. Ammo tilning faol va konstruktiv xususiyatlari va uning xalq madaniyati, psixologiyasi va ijodiyotining shakllanishiga ta'sir qilish qobiliyati XVIII asr va XIX asr boshlarida I.G.Herder va V.von Gumboldt tomonidan kashf etilgan va tan olingan. Ularning g'oyalari ko'plab slavyan mamlakatlarida, shu jumladan Rossiyada ham o'z aksini topdi. Lingvomadaniyatning obyekti tilning lingvistik (diskursiv) funksiyasi bo'lib, qiymat-semantik mazmun nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi. Lingvomadaniyat obyektining bu ta'rifi Gumboldt konsepsiyasiga borib taqaladi, unga ko'ra til madaniy va diskursiv hayotning barcha eng muhim sohalarida: voqelikni idrok etish va tushunishda faol ishtirok etadi. "Til, ko'rib chiqilayotgan konsepsiyaga muvofiq, dunyoni birlamchi konsepsiyalashning universal shakli, dunyo haqidagi ongsiz elementar bilimlarning ko'rsatkichi va saqllovchisi, inson hayotidagi ijtimoiy ahamiyatga ega voqealarning tarixiy xotirasidir. Til – madaniyat ko'zgusi bo'lib, o'tmish madaniyatlari qiyofasini, sezgi va dunyoqarash kategoriyalarini aks ettiradi" [14; 30]. N.I.Tolstoy madaniyat va til o'rtasidagi munosabatni butun va uning qismi o'rtasidagi munosabat sifatida ko'rish

mumkin, deydi. Tilni, ayniqsa, adabiy til va xalq og‘zaki ijodi tili haqida gap ketganda, bir-birini almashtirib bo‘lmaydigan tushunchalar bo‘lmagan madaniyatning tarkibiy qismi yoki madaniyat quroli sifatida ko‘rish mumkin. Shu bilan birga, til umuman madaniyatga nisbatan avtonomdir. Uni madaniyatdan alohida yoki ekvivalent va teng hodisa sifatida madaniyat bilan taqqoslash mumkin. Umuman olganda, madaniyat va tilni, xususan, o‘ziga xos milliy madaniyat va o‘ziga xos tilni taqqoslash funktsional va ichki iyerarxik rejada uning tuzilmalarining ma‘lum bir izomorfizmini ochib beradi [1; 18]. Xuddi ular adabiy til va shevalarni ajratib ko‘rsatishi bilan birga, har bir etnomadaniyatda xalq tilini, ayrim hollarda esa argo tilini ajratib ko‘rsatishi kabi N.I. Tolstoy madaniyatning to‘rt turini ajratib ko‘rsatdi:

- o‘qimishli qatlam madaniyati, “kitobiy” yoki elita;
- xalq va dehqon madaniyati;
- xalq tiliga mos keladigan, odatda “xalq madaniyati” yoki “uchinchi madaniyat” deb ataladigan oraliq madaniyat;
- an’anaviy professional submadaniyat (yaylovchilik, asalarichilik, kulolchilik, savdo va hunarmandchilik).

Olim sanab o‘tilgan til va madaniy qatlamlar tartibini biroz o‘zgartirib, ikkita parallel qatorni quradi:

- adabiy til – elita madaniyati;
- so‘zlashuv tilida – “uchinchi madaniyat”;
- qo‘shimchalar, shevalar – xalq madaniyati;
- argot – an’anaviy professional madaniyat.

Ikkala versiya uchun ham bir xil o‘ziga xos xususiyatlar to‘plami qo‘llanilishi mumkin: 1) normallashtirish – nostandartlashtirish; 2) supra-dialektallik (hududiylik) – dialektlik (hududiy bo‘linish); 3) ochiqlik – yopiqlik (sferalar, tizimlar); 4) barqarorlik – beqarorlik [1; 18-19]. Shuni ta’kidlash kerakki, yuqoridagi ma’lumotlar til va madaniyatning o‘zaro ta’siri haqidagi fanning tarixdan oldingi davriga tegishli.

Ilmiy fan sifatida lingvomadaniyat haqida birinchi eslatmalar D.S.Lixacheva, Yu.M.Lotman, M.M.Pokrovskiy va G.V.Stepanovanning asarlarida uchraydi. Lingvomadaniyat ilmiy fan sifatida XX asrning ikkinchi yarmida paydo bo‘ldi. Agar madaniyatshunoslik insonning tabiat, jamiyat, tarix, san’at va ijtimoiy-madaniy mavjudligining boshqa sohalari bilan bog‘liq holda o‘z-o‘zini anglashini, tilshunoslik esa tilda namoyon bo‘ladigan va mustahkamlangan dunyoqarashni tilshunoslikning psixik modellari ko‘rinishida tekshiradi.

Lingvomadaniyat tilshunoslikning tilshunoslik va madaniyatshunoslik chorrahasida vujudga kelgan va xalq madaniyatining tilda o‘z aksini topgan va mustahkam o‘rnashgan ko‘rinishlarini o‘rganadigan bo‘limidir. Etnolingvistika va sotsiolingvistika u bilan chambarchas bog‘liq. So‘nggi paytlarda ushbu fanning uslubiy apparati qurilgan, lisoniy materialni tavsiflashning o‘ziga xos usullari taqdim etilgan, til faktlarini tahlil qilish jarayonida muhim nazariy umumlashtirishlar amalga oshirilgan ko‘plab fundamental ishlar paydo bo‘ldi. Biroq, bu tadqiqotlarning barchasi ahamiyatliligiga qaramay,

lingvomadaniyat hali o'zining loyihalash va shakllanish bosqichida bo'lib, uning kategorial nazariy apparatini aniqlashtirishga muhtoj.

"Lingvomadaniyat" atamasi V.N.Telia, A.D.Arutyunova, V.V.Vorobyova, V.A.Maslova, Yu.S.Stepanova, V.M.Shakleina va boshqalar boshchiligidagi frazeologik maktab olimlarining asarlari bilan bog'liq holda paydo bo'ldi. Bu asr boshidagi ilmiy tadqiqotlar paradigmasi bo'lib, integratsiyalashgan tipdagi bilimlarni, voqelik hodisalarini o'rganishda antroposentrizm tamoyilini rivojlantiradi. 19-asrdan boshlab til va madaniyatning o'zaro ta'siri muammosi dunyoni bilish va tasvirlashning antroposentrik tamoyillariga asoslangan tilshunoslar, faylasuflar va madaniyatshunoslarning doimiy diqqat markazida bo'lib kelgan. XX asr oxirida lingvomadaniyatning markazida nafaqat til, balki turli xil lingvistik va diskursiv birliklar dunyoning mos keladigan qiyofasini ifodalovchi nutq sifatida rivojlandi. Bu nuqtai nazar, ayniqsa, V.N.Telianing asarlarida aniq isbotlangan. O'z konsepsiyasiga ko'ra, lingvomadaniyat jonli kommunikativ jarayonlarni ma'lum bir madaniy davrda amal qiladigan etnik mentalitet bilan sinxron aloqada o'rganadi. Lingvomadaniyatning vazifalarini shunday tushunish bilan uning tadqiqot predmeti "madaniyat arxeologiyasi"ga aylanadi. Bu yerda dunyoning milliy manzarasi (obrazi, modeli), xalqning lingvistik (etnomadaniy) ongi va mentaliteti (mentaliteti) kabi kategoriyalar yordamida madaniy-tarixiy qatlamlarning lingvistik "qazishlari" amalga oshiriladi. Shuni ta'kidlash kerakki, bu toifalar sinonim emas: ularning har biri o'z mazmuniga ega. Biroq, bu toifalarning barchasi milliy (etnik) komponent tomonidan birlashtirilgan [1; 19]. I.A.Ilyinning so'zlariga ko'ra, inson tabiati va madaniyatining qonuni shundan iboratki, "har bir buyuk narsani inson yoki xalq faqat o'ziga xos tarzda aytishi mumkin va har bir mohir narsa aynan milliy tajriba, ruh va turmush tarzi bag'rida tug'iladi". Etnolingvistik madaniyat bilan aloqani yo'qotib, inson doimo milliy bo'lgan ruhning eng chuqur quduqlariga va muqaddas hayot oloviga kirish imkoniyatini yo'qotadi: "butun asrlar davomida milliy mehnat, azob-uqubatlar, kurash, tafakkur, ibodat va tafakkur ularda singdirilgan va yashaydi» [7; 236]. Bu olimning mulohazasi til madaniyati uchun ayniqsa ahamiyatlidir.

Etnomadaniyatning o'ziga xosligini, lingvomadaniyat nuqtai nazaridan tushuntirishni bilish mumkin bo'lgan narsa va hodisalarning tasvirini aks ettiruvchi so'zlarda izlash kerak, chunki bu so'z harakatdan kelib chiqadi va o'zining yashirin energiyasini o'z ichiga oladi. Madaniy jihatdan belgilangan so'z yordamida inson yashaydigan koordinatalar tizimi aniqlanadi, unda dunyo qiyofasi etnomadaniyatning asosiy elementi sifatida shakllanadi [11; 221]. Lingvomadaniyat va kognitiv tilshunoslik o'rtasidagi munosabat madaniyatning eng yashirin burchaklaridan biri – lingvistik ongni ochadi, bu holda tilni to'liq o'zlashtirish mumkin emas, tilning asosiy birligi – ma'noni o'rganish orqali tilning semantik makonini idrok etadi. Lingvomadaniyatda semantik makonni bunday idrok etish konsepsiya sohasini aniqlash va tizimlashtirishga bo'ysunadi.

Shunday qilib, lingvomadaniyat madaniyatshunoslik, etnolingvistika, sotsiolingvistika kabi bir qator turdosh fanlarning "chorrahasida" vujudga kelgan lingvomadaniyat ular bilan chambarchas aloqada bo'ladi, lekin ular bilan solishtirganda o'ziga xos xususiyatga

ega. Lingvomadaniyat - bu sintezlovchi murakkab ilmiy fan bo'lib, u madaniyat hamda tilning munosabati va o'zaro ta'sirini o'rganadi, bu jarayonni tizimli usullardan foydalangan holda lingvistik va tildan tashqari (madaniy) mazmunidagi birliklarning ajralmas tuzilishi sifatida aks ettiradi, shu bilan birga zamonaviy ustuvorliklar va madaniy institutlarga yo'naltirilgan holda (me'yorlar tizimi va umuminsoniy qadriyatlar) rivojlanadi [6; 37]. Lingvomadaniyat til va madaniyat haqidagi ilmiy-madaniy fikrlash jarayonida yangi tadqiqot paradigmasi hisoblanadi. Bu tadqiqot g'oyasining doirasini kengaytiribgina qolmay, balki uning imkoniyatlarini chuqurroq va ko'p qirrali tushunish imkonini beradi. Shu nuqtai nazardan, tilshunoslik va mintaqashunoslikni chet elliklarga ona tilini o'rgatish jarayonida lingvomadaniyatning amaliy tatbiq etilishi, ya'ni uning amaliy jihatida qarash mumkin. Shunday qilib, "lingvomadaniyat" atamasi kengroq tushuncha sanaladi, chunki u madaniyat va tilni faoliyat jarayonida tavsiflash muammosi bilan bir qatorda, ushbu hodisalarning empirik tadqiqotlarini o'z ichiga oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. – М.: Флинта: Наука, 2010. – 214 с.
2. Аскольдов С.А. Концепт и слово. Русская словесность: От теории словесности к структуре текста: Антология / Под общей ред. В. П. Нерознака. – М.: Академия, 1997. – С. 269.
3. Болдырев Н.Н. О метаязыке когнитивной лингвистики: концепт как единица знания // Когнитивные исследования языка / гл. ред. серии Е.С. Кубрякова, отв. ред. вып. В.З.Демьянков; М-во обр. и науки РФ, Рос. акад. наук, Ин-т языкознания РАН, Тамб. гос. ун-т им. Г.Р. Державина, Рос. ассоц. лингвистов-когнитологов. – М.: Ин-т языкознания РАН; Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2008. – 561с.
4. Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики. – М.: Языки славянской культуры, 1996. – 272 с.
5. Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1959. – 492 с.
6. Воробьев В.В. Лингвокультурология. – М.: РУДН, 2006. – 331 с.
7. Ильин И.А. Путь духовного обновления // Путь к очевидности. – М.: Букинист, 1993. – 431 с.
8. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. ред. Е.С. Кубряковой. – М.: МГУ, 1996. – 245 с.
9. Лихачёв Д.С. Концептосфера русского языка / Д.С. Лихачёв // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М.: Academia, 1993. – 658 с.
10. Кошарная С.А. Лингвокультурологическая реконструкция мифологического комплекса человек – природа в русской языковой картине мира. автореф. дисс. ... док. филол. наук. – Белгород, 2002. – 46 с.

MODERN EDUCATIONAL SYSTEM AND INNOVATIVE TEACHING SOLUTIONS

11. Лурье С.В. Историческая этнология. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 448 с.
12. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику: уч. пособие. – М.: Флинта: Наука, 2004. – 296 с.
13. Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 320 с.
14. Постовалова В. И. Лингвокультурология в свете антропоцентрической парадигмы (к проблеме оснований и границ современной фразеологии) // Фразеология в контексте культуры. – 1999. – С. 30.
15. Рудакова А.В. Когнитология и когнитивная лингвистика. – Воронеж: ВГАУ, 2002. – 80 с.
16. Степанов Ю.С. Концепты. Тонкая пленка цивилизации. – М.: Языки славянских культур, 2001. – 278 с.
17. Чернейко Л.О. Лингвофилософский анализ абстрактного имени / Л.О. Чернейко. – М.: Моск. ун-т, 1995. – 320 с.

